

Sanda Brezak

Homersko pitanje

1. HOMER

1.1 Ime

Homer je prema tradiciji, ime slijepog grčkog pjesnika, čija se djela (ponajprije dva junačka epa, Ilijada i Odiseja) uzimaju kao početak grčke književnosti, koja nam je do danas poznata. Iako francuski filolog D'Aubignac u jednoj svojoj raspravi¹ tvrdi da je zapravo izvedeno iz grčke sintagme (koji ne vidi, slijepac), to mišljenje uglavnom nije prihvaćeno, te se ime Homer smatra samo osobnim imenom grčkoga pjesnika.

1.2 Problemi biografije

Homera, kao uostalom i mnoge velike pjesnike starine, prati s jedne strane tajnovitost biografije, a s druge strane obilje vrlo nepouzdanih i prije svega nejedinstvenih bibliografskih podataka, kao i nemogućnost znanstvenika da podatke sistematizira i razluči koje od njih treba prihvatiti, a koje odbaciti. Za to je prije svega zaslužna činjenica da su sve homerske biografije napisane sa priličnim vremenskim odmakom od Homerova života, a i većina onih, koje su nastale u antici nisu nikada stigle do nas, ili su stigle u gotovo zanemarujućim fragmentima (nekoliko rečenica). Najstarijom homerskom biografijom smatra se ona *Artomena iz Klazomene*, a najvećom Platonova učenika *Heraklida*. Nažalost niti jedna nije sačuvana. Isto su tako i portreti Homera iz antike nastali prilično kasno (najstariji tek oko 460. g. pr. Kr.), te su potpuno neindividualizirani i često nehistorijski.

¹ François Hédelin Abbé d' Aubignac, *Conjectures académiques ou Dissertation sur l'Iliade*, 1664

1.2.1. Datacija Homerova života

Dakako najveći problem homerske biografije jest nedovoljna preciznost datiranja pjesnikova života (a samim tim i nastanka obaju spjevova koji se pjesniku tradicijom pripisuju, te eventualno i ostalih djela, čije je autorstvo također problematično).

Razni stručnjaci datiraju Homera u razdoblje između 12.-7. st. pr. Kr. Neki smatraju da je osobno doživio Trojanski rat (12. st. pr. Kr.), dok npr. Herodot (II, 53) piše da je Homer suvremenik Hesiodov. No, nažalost, niti vrijeme Hesiodova života do danas nije potpuno rasvijetljeno. Iz Hadrijanova vremena, vjerojatno po uzoru na Herodota, potječe spis, " (*Certamen Homeri et Hesiodi*)², u kojem se čak i citiraju riječi koje su dvojica slavni pjesnika izgovarali za vrijeme natjecanja.³ Toj se teoriji, međutim, suprotstavljaju J. A. Scott i E. M. Stawell, koji su na osnovu lingvističkih istraživanja Homerovih epova došli do zaključka da su Hesiodove pjesme oko dva stoljeća mlađe od Ilijade i Odiseje⁴. Danas je kod većeg broja homerologa prevladalo mišljenje da je Homer živio u razdoblju između 8. i 7. st. pr. Kr.

1.2.2. Rodno mjesto i život Homera

Rodno mjesto Homera također nije posve razjašnjeno. Čak se i heksametar, koji nudi sedam raznih gradova kao mogućih mjesta Homerova rođenja javlja u nekoliko verzija. Spomenut ću samo onu najpoznatiju:

Ἐπτά πόλεις διαρίζουσιν περὶ ῥίζαν Ὀμήρου·

Σμύρνα, Ῥόδος, Κολοφών, Σαλαμίς, Χίος, Ἄργος, Ἀθήναι.

"Sedam se gradova otima oko Homerova porijekla:

Smirna, Rodos, Kolofon, Salamina, Hij, Arg i Atena."

Otimali su se, naravno i drugi gradovi, metrička dužina heksametra od samo šest stopa onemogućila im je da se i oni nađu uz ovih najpoznatijih sedam. Bizantski leksikon Suda iz 11. st. bavio se ponešto detaljnije tim problemom, te navodi još i *Itaku, Pil, Tesaliju, Kimu, Cipar, Knosos, Mikenu, Troadu, Rim, egipatsku Tebu i Babilon*. Naravno da se neke od mogućnosti mogu bez imalo

² Iz doba cara Hadrijana je najpoznatija i najpotpunija redakcija ovog djela, iako neki filolozi misle da pojedini fragmenti sežu još u 6. st. pr. Kr.

³ Homer i Hesiod su se natjecali tako da je prvi postavljao proturječno pitanje u heksametru, a potomji ga, dakako opet u heksametru, rješavao. Na kraju je svaki recitirao ulomak iz svoga djela. Legenda je da je Hesiod odnio pobjedu.

⁴ Ova dvojica američkih filologa datiraju Hesiodove pjesme u 7. st. pr. Kr.

štete zanemariti, ali nas to, dakako, još uvijek ne dovodi do rješenja. Vjeruje se ipak da je Homer rođen u eolskoj Smirni.

Poznata je legenda da je Homer bio slijep. Potucao se po Grčkoj kao rapsod, recitirajući ponekad uz pratnju nekog instrumenta svoje pjesme pred narodom, zarađujući tako za život. Nekad se vjerovalo da je Demodok, slijepi pjevač na dvoru feačkog kralja Alkinoja (Odiseja, VIII), zapravo autobiografski lik. Danas je on samo simbol idealiziranog lika antičkog recitatora, a i legenda o sljepoći sve se više preispituje. Iako zasigurno nije bio jedini, Homer je bio prilično slavan i cijenjen rapsod. Nakon njegove smrti javljaju se Homeridi, rapsodi koji recitiraju isključivo njegovu poeziju, a na otoku Hiju postojala je porodica koja je čuvala i širila njegovu poeziju.

1.3. Djela

Homeru su se u starini, osim Ilijade i Odiseje, pripisivala još neka druga djela: *pjesme tzv. epskog ciklusa*⁵ (Tebaida, Epigoni, Kiprije i dr.), *zbornik himni*, nekoliko kratkih pjesama, *Boj žaba i miševa*, te podrugljive pjesme *Margit* i *Kekropi*. Nakon pojave homerske kritike odriču mu himne, *Boj žaba i miševa*, te Epigone i Kiprije. Krajem IV. st. priznaju mu samo Ilijadu i Odiseju, dok već aleksandrijski filolozi⁶, koji rade prvu pravu redakciju dvaju epova, te ih dijele u pjevanja nazvana prema slovima grčkog alfabeta, sumnjaju u Homerovo autorstvo Odiseje. Istraživanje autorstva dovest će kasnije do mnogih rasprava, te napokon do problema koje danas nazivamo homerskim pitanjem.

1.3.1. Ilijada

Ilijada, pjesma o Iliju (Troji), ne samo da je najstariji junački ep antike, nego i najstarije sačuvano antičko književno djelo uopće. Sastoji se od 15 696 kataleksička daktilska heksametra i podijeljena je u 24 pjevanja, označena velikim slovima grčkog alfabeta. Ep opisuje događaje u desetoj, posljednjoj godini ratovanja i to u okviru pedesetak dana (zapravo samo četiri dana stvarne borbe), u trenutku kad zbog dugog, napornog i neuspješnog ratovanja ahejsku

⁵ Tzv. *kiklički epovi*, koji su opisivali događaje prije Ilijade, između Ilijade i Odiseje, te nakon Odiseje, a sačuvani su samo u fragmentima

⁶ Šest generacija filologa od Zenodota do Aristotela, koji su u razdoblju između 4. i 2. st. pr. Kr. radili kao bibliotekari u Aleksandrijskoj knjižnici, te se bavili filološkim istraživanjima i redakcijama krucijalnih djela književne ostavštine, kao i izdavanjem vlastite poezije.

vojsku obuzima umor i beznade. Glavni motiv epa je srdžba tesalskog kralja Ahileja, jednog od glavnih junaka pod Trojom, jer mu je Agamemnon, vođa Grka i "gospodar ljudi" oteo iz šatora voljenu djevojku Briseidu. Ožalošćen i ljut, Ahilej više ne želi sudjelovati u boju, te moli majku Tetidu da nagovori Zeusa da kazni Ahejce. Unatoč porazima Grka, Ahilej se vraća u borbu tek nakon smrti njegova najboljeg prijatelja Patrokla, s namjerom da ga osveti i ubije njegova ubojicu Hektora. To mu i uspijeva, a Hektorovim otkupom⁷ i pogrebom ujedno završava ep.

Radnju cijeloga epa povezuje i ujedinjuje glavni motiv (Ahilejeva srdžba), pa s obzirom na to možemo podijeliti ep na dva glavna dijela: u prvom se Ahilej ljuti zbog otmice lijepe robinje, te uvrijeđen ne sudjeluje u borbi, dok se u drugom dijelu vraća u borbu, a primarni uzrok njegove srdžbe postaje Hektorovo ubojstvo Patrokla.

Veliku ulogu u radnji ostvaruju i olimpski bogovi: podijeljeni među sobom gotovo jednako na obje zaraćene strane punopravno sudjeluju u ratu: sudjeluju u bitkama (bivaju čak i ranjeni), vode ratnu taktiku, vijećaju, na razne načine pripomažu odabranoj strani. Na Homerovom odnosu prema religiji tj. bogovima temeljit će se kasnije gotovo cijela homerska kritika u antici.

1.3.2. Odiseja

Odiseja je, kao i Ilijada, ep u 24 pjevanja (pjevanja Odiseje se bilježe malim slovima grčkog alfabeta), ali nešto manjeg opsega (12 103 heksametra). Okosnicu radnje Odiseje čini povratak helenskog junaka Odiseja (koji se deset godina borio pod Trojom) kući na Itaku. No, junak je još u Troji uvrijedio boga mora Posejdona, pa ga ovaj već deset godina tjera da luta morima i kopnom (koje znanstvenici već stoljećima nastoje ubicirati) ne mogavši dosegnuti zavičaj. Odiseja, kao i Ilijada, započinje u trenutku kada je radnja već podosta odmakla. U desetoj⁸ godini lutanja Odisej se nalazi na otoku Ogigiji kod nimfe Kalipso, koja ga želi uzeti za muža. No on (iako izbiva s Itake već dvadeset godina) nije zaboravio suprugu Penelopu i sina Telemaha, te postaje sve potišteniji. Na nagovor Atene, Odisejeve zaštitnice, bogovi

⁷ Prizor Hektorova otkupa (Ilijada XXIV) jedan je od najpoznatijih i istodobno najlirskih prizora epske poezije uopće. Hektorov otac, trojanski kralj Prijam dolazi uz Hermovu pomoć do Ahilejeva šatora da izmoli izmrcvareno tijelo svoga sina (Ahilej ga je u znak odmazde povlačio za svojim kolima). Ahilej se, već ionako ožalošćen zbog Patroklove smrti, smiluje starcu, te oba junaka zajedno zaplaču u šatoru. Inače, ni kod jednog drugog autora osim Homera epski junaci ne plaču.

⁸ Simbolika brojeva koja Odiseju povezuje s Ilijadom

vijećaju na Olimpu za vrijeme Posejdonova odsustva, te odluče Odiseju omogućiti da se vrati kući. Tako Odisej započinje nova lutanja, a dolaskom Feačanima (na gozbi kralja Alkinoja) počinje retrospektivno pripovijedanje o Odisejevim pustolovinama, kojih nismo bili svjedoci, tj. koje su se zbile prije boravka kod Kalipse. Na kraju Odisej uspješno stiže kući, gdje ga vjerno čeka voljena Penelopa, te varkom ubija mnoštvo prosaca koji su za vrijeme njegova dugogodišnjeg odsustva željeli zadobiti Penelopinu ljubav, a samim tim i itački tron.

Raspored epizoda u Odiseji izgleda ovako:

Ogigija (Kalipsa) → Sherija (Feačani) → Troja → Kikonci → Lotofazi → Kiklopi → Eol → Lestrigonci → Kirka → Had → Sirene → Scila i Haribda → Trinakija (Helij) → Itaka

Stvarni pak kronološki raspored epizoda zapravo je ovakav:

Troja → Kikonci → Lotofazi → Kiklopi → Eol → Lestrigonci → Kirka → Had → Sirene → Scila i Haribda → Trinakija → Ogigija → Sherija → Itaka

Glavni motiv⁹ epa su Odisejeva lutanja, iako je u radnju umetnut i sporedni motiv sinovljeve potrage za ocem (Telemah → Odisej), da bi spasio čast majci i zadržao vlast i imovinu unutar obitelji. Radnja se odvija unutar četrdesetak dana, te je mnogo bajkovitija i lirskija od one u Ilijadi.

Uspoređujući Ilijadu i Odiseju Aristotel će reći: "Ilijada je jednostavna i puna patnji, a Odiseja prepletena, jer se prepoznavanja nižu kroz cijeli spjev, te oslikava duševni život."¹⁰ Važno je reći da Odiseja ima, za razliku od Ilijade, sretan i tematski potpuno zaokružen završetak.

1.4. Pjesništvo prije Homera

Iako do nas nije dospjelo djelo starije od Ilijade, teško je, s obzirom na književnu vrijednost i opseg Homerovih epova, povjerovati da i prije Homera nije bilo pjesništva na grčkome tlu. Stoga se misli da su junačkom epu prethodile razne religiozne himne, svadbene pjesme, pogrebne tužaljke. Sliku o tome možemo djelomično dobiti iz Ilijade: tužaljka pri sahrani Patrokla, narikače koje oplakuju Hektora, pjesme na gozbama o junacima, pjesme uz rad. U Odiseji vidimo da su pjesme o junacima iznosili profesionalni pjevači, aedi i rapsodi (Demodok,

⁹ U oba spjeva glavni motiv je ujedno i prva riječ spjeva; tako je u Ilijadi prva riječ *srdžba* (grč. μῆνις), a u Odiseji junak (grč. ἄνθρωπος)

¹⁰ Aristotel, Poetika, XXIV

Femije i dr.), pa s obzirom na to, da takvih pjevača u Ilijadi nema, izvodi se zaključak da je Ilijada nešto starija od Odiseje.

Razvoj epske poezije bio je dug, a junački se ep razvijao postupno iz kraćih pjesama. To je u početku bila impersonalna poezija, korska improvizirana lirika, koja se stvarala u širokim narodnim slojevima. U rodovskom društvu razvijaju se pjesme o lovu i ratu, koje već imaju poneke karakteristike epske poezije, da bi se u ranom klasnom društvu razvila epska poezija u obliku koji je stigao do nas. Na metričkom planu neki znanstvenici izvode postanak heksametra (standardnog stiha epske poezije) iz dva kraća stiha: daktilskog tetrametra i adoneja.

2. KRITIKA HOMERA U ANTICI I SREDNJEM VIJEKU

2.1. Kritika u Grčkoj

Iako homersko pitanje svoje začetke nalazi još u antičkoj Grčkoj, važno je reći da Grci nikad nisu posumnjali u postojanje Homera kao osobe, kao ni u njegovo autorstvo Ilijade. Dakle, grčka se kritika prije svega odnosila na sadržaj Homerovih tekstova, te na istinitost podataka (povijesnu i mitološku) što ih je pjesnik u oba epa naveo. Istinitost podataka, tj. njihovo uspoređivanje u dva velika epa (Ilijadi i Odiseji), za koje su Grci vjerovali da su djelo Homera, s podacima u ostalim djelima (ponajprije tzv. epskom ciklusu)¹¹, koja su se Homeru tradicijom pripisivala, bio je glavni kriterij antičkih "filologa" pri potvrđivanju, odnosno odricanju autorstva. Sve do pojave aleksandrijskih filologa, koji su prvi počeli proučavati Homera na znanstvenoj razini, homerskom, pa i književnom kritikom uopće, bavili su se filolozi i pjesnici, koji su u najvećem broju radova iznosili samo vlastito, ili pak mišljenje vremena u kojem su živjeli, bez većih znanstvenih argumenata.

Premda su se Homerskim pitanjem bavili mnogi autori, cjelovita bi se homerska kritika antike dala svesti na nekoliko najvažnijih problema:

1.) Problem "laži istini sličnih"¹², o kojem pišu Hesiod, Teognid, Tukidid i mnogi drugi. Oni kritiziraju neistine u homerskim djelima, preuveličavanje

¹¹ Tom metodom Homeru, npr. Herodot odriče Kiprije (II, 117), te sumnja u autorstvo Epigona (IV, 32), jer se neki podaci ne poklapaju s onima u Ilijadi

¹² Aluzija na Homerov stalni stih u Odiseji: "Tako pričaše laži Odisej istini slične"

slave glavnih junaka, te poneku nepodudarnost epova s tradicionalnom mitologijom.

2.) Problemom Homerova odnosa prema bogovima, njihovim moralom i ulogom u epovima, te antropomorfizmom, bavili su se gotovo svi antički kritičari Homera. Njihova bi se kritika dala sažeti u ovu Pindarovu rečenicu: "Priliči čovjeku da lijepo o božanstvu izmišlja."¹³

3.) Poneki su Homeru zamjerali sitnice, kao npr. Protagora koji se ljuti, jer Homer u prvom stihu Ilijade "naređuje" Muzi da pjeva o Ahileju, umjesto da je usrdno moli. Neki su se pak prepustili pronalaženju (istina mnogih) nedosljednosti i nelogičnosti u homerskim tekstovima, pa su na tome gradili svoju kritiku. Ova grupa u antici nije bila pretjerano brojna, iako će poslije imati sljedbenike među homerolozima.

4.) Važno je spomenuti i tzv. *alegorijsku kritiku*, tj. metodu tumačenja bogova u Ilijadi kao prirodnih sila. Ova će metoda biti povezivana sa stoičkom filozofijom, iako se o njoj piše i mnogo prije (Teagen iz Regija u 6. st. pr. Kr., Platon i dr.).

Neka su razdoblja bila potpuno zasjenjena mišljenjima velikih filozofa, koja su također bila i više nego podijeljena: dok je npr. Platon istjerao Homera iz svoje idealne države, te pritom utvrdio da je Odiseja bolje djelo od Ilijade, jer je, prema njegovu mišljenju, Odisej bolji čovjek od Ahileja, Aristotel ga, naprotiv, u *Poetici* hvali i smatra jednim od najboljih grčkih pjesnika.

Prava znanstvena kritika Homera vezana je najvećim dijelom uz razne redakcije teksta Ilijade i Odiseje, odnosno njihove sholije.

2.1.2. Aleksandrijska redakcija teksta

Do nas je u raznim oblicima stiglo čak 188 raznih rukopisa Ilijade; te 76 Odiseje, a gotovo četvrtina papirusa s grčkim natpisima, pronađenih u Egiptu sadržava Homerov tekst. Iako tekstovi dvaju epova datiraju iz razdoblja između 5. i 18. st., oni su najčešće prijepis nekih ranijih antičkih redakcija. Najpoznatija od njih zasigurno je ona aleksandrijskih filologa. Prvo kritičko izdanje Homera napravio je Zenodot koristeći do tada sva poznata izdanja i rukopise. Sređujući tekst on je vrlo rijetko izbacivao stihove, a kraj onih koje je smatrao umetnutima stavljao je poseban znak. Njegov rad proširio je kasnije Aristarh dodajući još nekoliko tekstualnih znakova. Eratosten, treći u nizu, bavi se homerskom geografijom, te smatra da su Odisejeva lutanja samo plod pjesnikove mašte.

¹³ Prva olimpska oda, st. 39

Aristofan Bizantinac također je napravio jednu redakciju teksta, ali ju je gotovo u potpunosti preuzeo i proširio Aristarh. Ipak se zna da je Aristofan tvrdio da je kraj Odiseje zapravo 296. stih XXIII. pjevanja, a da je sve nakon toga naknadno umetnuto. Aristarhova je recenzija najmlađa, ali i najpoznatija. On je prikupivši rezultate svojih prethodnika napravio izdanje Homera, koje je do današnjih dana vrlo cijenjeno. Njegovo je geslo bilo "Homera tumačiti Homerom", a osim samim tekstom, bavio se i problemima biografije.

Aleksandrijski su filolozi (najvjerojatnije sam Zenodot) podijelili Ilijadu i Odiseju na 24 pjevanja, što je do danas ostalo prihvaćeno. Iako neki autori tvrde da je podjela učinjena mehanički i sadržajno neprihvatljivo, ipak možemo reći da su pjevanja zaokružene cjeline, te da je ova podjela sistematizirala epove i olakšala svako filološko istraživanje.

2.2. Kritika u Rimu

Antički Rim nije pretjerano kritizirao Homera, štoviše, priznavali su ga gotovo nepodijeljeno svi veći književnici, mnogima od njih bio je uzor, a drugi (npr. Vergilije) su primjenjivali gotovo u potpunosti homerski stil i kompoziciju djela. Također se javljaju i prilično brojni prijevodi Homera na latinski jezik. Na rimsko tlo prvi Homera dovodi Livije Andronik (3. st. pr. Kr.) svojim školskim prijevodom Odiseje, u kojemu katalektički daktilski heksametar zamjenjuje saturnijskim stihom. Budući da je čuvena Aristarhova redakcija djela bila u rimsko doba još prilično mlada, Rimljani nisu smatrali potrebnim raditi bilo kakve filološke promjene na samome tekstu, pa se stoga i njihovo proučavanje Homera svelo na sadržajni plan. Pritom se ponovo budi i alegorijska kritika, a posebno se razmatra i estetski aspekt oba djela. Time se posebno bavio Dionizije Halikarnašanin (1. st. pr. Kr.), koji osobito hvali Homerov osjećaj za zvukovnu vrijednost riječi¹⁴.

Veliki hvalitelji Homera bio je Kvintilijan koji kaže: "Vergilije je prvi do Homera i daleko ispred svih ostalih"¹⁵, kao i Horacije koji u svojoj poslanici Pizonima hvali Homera jer je počeo radnju svojih epova "in medias res", a ne "ab ovo".

Zasigurno jedan od najvećih štovatelja Homera u antici bio je Vergilije, koji je svoju Eneidu koncipirao prema uzoru na Homera: prvih šest pjevanja odgovara radnji Odiseje, a drugih šest radnji Ilijade.

¹⁴ Dionizije iz Halikarsasa: "O slaganju riječi", poglavlje 16.

¹⁵ To je mišljenje Kvintilijan preuzeo od svog učitelja Domicija Afera, a iznosi ga u svom djelu "Institutio oratoria"

2.3. Kritika od Bizanta do Wolfa

Nakon zatvaranja filozofskih škola 529. g. Homer se i dalje proučava (sada su glavna središta Konstantinopol i Solun), ali samo u okviru školskih programa, a legende što ih je opisao bili su poznate više iz raznih pseudo-epova, negoli iz Ilijade i Odiseje. U 12. st. Ivan Tzetzes piše iznimno puno radova o Homeru (bavio se svim područjima homerskog istraživanja, iako ne uvijek pretjerano znanstveno), te zajedno sa svojim suvremenikom, biskupom Eustatijem, polako vraća zanimanje za Homera i izvan granica školskih klupa. Nakon njih zanimanje za Homera ponovo opada, te je rad na tom području gotovo neznatan. Ne smijemo ipak zaboraviti da smo iz tog razdoblja baštinili vrlo velik broj rukopisa i značajnih sholija.

Srednji vijek također gotovo potpuno zanemaruje Homera, koji istina ima određenu pjesničku slavu, ali je njegov rad poznat samo po legendama, djelima rimskih književnika, ili pak dosta omiljenim pokušajima prevođenja na latinski.

Talijanskom renesansom započinje ponovno zanimanje za grčke pisce, ali i kulturu uopće. Iako već Petrarca i Boccaccio uče grčki da bi mogli čitati Homera u originalu, do pravog procvata homerske kritike dolazi početkom 16. st. Javljaju se nove obrade i izdanja, a usporedba Homera i Vergilija postaje jedna od najomiljenijih tema. Vergilije odnosi premoć, jer je zbog pisanja na latinskom jeziku pristupačniji za čitanje. Homerov rad u mnogome je utjecao i na Torquata Tassa, odnosno njegov ep "Gerusalemme liberata". Druga je verzija ovog epa, "Gerusalemme conquistata", napisana nakon oštih kritika¹⁶, potpuno je promijenjene koncepcije, a i homerski su elementi uglavnom izbačeni. Kraj 16. i početak 17. st. obilježeni su vrlo slabim poznavanjem grčkog i prevagom latinskog jezika. No ipak, postoji plejada francuskih filologa koji se bave Homerom, a veliko zanimanje i razumijevanje za njega pokazuje i Racine.

3. WOLF - ZAČECI HOMERSKOG PITANJA U MODERNOM SMISLU

Formalnim osnivačem homerskog pitanja smatra se njemački filolog Friedrich August Wolf, koji u svojem djelu *Prolegomena ad Homerum* (objavljeno 1795. g.) izlaže povijest teksta i glavne probleme homerologije. No njegov se rad temelji uglavnom na već ranije postavljenim tezama nekih vrlo značajnih filologa, koji su svojim radom stvorili preduvjete za homersko pitanje, tj. proučavanje Homera u današnjem smislu.

¹⁶ U tim kritikama vrlo je žustro sudjelovao i Crešanin Franjo Petrić (Franciscus Patritius) svojim raspravama "Patere in difesa di Lodovico Ariosto" i "Trimerone".

Francuz François Hédelin Abbé d'Aubignac prvi je (i zasigurno najznačajniji) prethodnik Wolfov. U svome (već ranije spomenutom) djelu "*Conjectures académiques ou Dissertation sur l'Iliade*", on po prvi puta tvrdi da nikada nije bilo Homera kao osobe. Dokaz za to je potpuni mrak o njemu sve do Herodota, a ime Homer tumači se isključivo etimološki. Prema d'Aubignacu Ilijada je djelo više različitih pjesnika skupljeno u jedan "korpus". Uz mnoštvo prigovora iznose se i teze da ep nema pravoga plana, da srdžba nije dobar motiv za početak, te se kritiziraju ponavljanja i poredbe.

Prema Napuljcu Giambattisti Vicu ("*Prinzipi di scienza nuova*", 1725.g.), Ilijada i Odiseja djelo su čitava grčkog naroda (zbog toga se tako puno gradova otimalo za rodno mjesto Homera), a junaci epova zapravo su idealni obrasci ljudi herojskog doba. To narodno djelo sintetizirao je Pizistrat svojom recenzijom u 6. st. Veliku važnost za homerologiju ima i Englez Richard Bentley koji od 1713. g. otkriva *digamu*, te time rješava većinu metričkih nepravilnosti u tekstu. Bentley je Homera zamišljao kao rapsoda koji pjeva na narodnim svetkovinama, iz čega Thomas Blackwell izvodi tezu o pjevanju "*ex tempore*".

Robert Wood zamišlja Homera kao povijesnu ličnost koja je podatke za svoje epove doznala od preživjelih sudionika trojanskog rata. Wood promatra Homera kao usmenog pjesnika, čime objašnjava strukturu jezika. Također proučava homerske običaje (nalazi sličnosti sa drugim antičkim narodima), te jezične partikule. Čini se da je Wood u nekim segmentima anticipirao kasniju, vrlo dobro prihvaćenu Parry-Lordovu teoriju.

Spomenimo na kraju i Dubrovčanina Ignjata Đurđevića koji je također dao svoj (ne baš najslavniji) prilog homerologiji prije Wolfa. On, naime, u svoje dvije rasprave "*Homerum numquam fuisse suscipio*" i "*Bellum Troianum fabula*" tvrdi da je Ilijadu i Odiseju napisao Pitagora, te da je trojanski rat isključivo mitološki pojam bez ikakva povijesnog uporišta. Ovi i drugi veliki filolozi (Dacier, Dubos, Dryden, Locke, Heyne...) zasigurno su olakšali Wolfov posao, koji je načinio sintezu već učinjenoga. Njegova se teorija obično iznosi u sljedeće četiri teze¹⁷:

- 1.) Homerove su pjesme spjevane bez pisma koje Grci god. 950. još nisu poznavali; širile su se usmenom predajom, a rapsodi su ih pri tome znatno mijenjali;
- 2.) te ranije razbacane i nesređene pjesme skupila je, sredila i zapisala oko god. 550. jedna komisija koju je odredio Pizistrat; članovi komisije, tzv.

¹⁷ Citat iz knjige Zdeslava Dukata "Homersko pitanje" (vidi bibliografiju), poglavlje 2, p. 78

dijaskeuasti (διασκευασταί), pritom su nastojali pjesme dotjerati i što bolje povezati u cjelinu;

- 3.) jedinstvo koje postoji u epovima potječe dijelom iz same priče koju obrađuju, a dijelom iz rada dijaskeuasta, a ne iz neke originalne jedinstvene umjetničke koncepcije; i
- 4.) pjesme od kojih su dijaskeuasti sastavili Ilijadu i Odiseju nije spjevao jedan pjesnik.

Nije na odmet nadodati da su neke od ovih tvrdnji znanstveno opovrgnute, jer se pouzdano zna da su Grci prve oblike pisma poznavali u 10. st., dok je u 9. st. alfabet bio već poprilično raširen na grčkim prostorima.

Iako su Wolfove teorije u usporedbi s npr. d'Aubignacom prilično blage i suzdržane, kako u tvrdnjama, tako i argumentima, ipak je njegova "*Prolegomena*" doživjela velik uspjeh i potakla lavinu novih teorija koja traje još do danas, a svome autoru priskrbila laskavu titulu osnivača homerskog pitanja, što ga je uvelo u krug najpoznatijih i najznačajnijih klasičnih filologa uopće.

4. UNITARISTI I ANALITIČARI

Wolf i njegovi prethodnici otvorili su novo poglavlje proučavanja Homera. Nakon njih filolozi se počinju baviti homerologijom na novi način, a težište svog rada usmjeravaju na problem egzistencije Homera, te, naravno, na problem autorstva Ilijade i Odiseje. Za ostala djela, koja su ranije bila pripisivana Homeru, ionako se već vjeruje da nisu njegova, te ih se u istraživanjima zanemaruje.

S obzirom na rezultate rada, tj. teorije koje zastupaju, filolozi nakon Wolfa dijele se u dvije velike skupine: analitičare, koji su mišljenja da epovi potječu od raznih autora, pri čemu neki smatraju da Homera nikada nije ni bilo i unitariste, koji brane jedinstvo epova i Homerovo autorstvo. Pojedini pak filolozi razlučuju kritiku Odiseje od Ilijade, te Odiseju promatraju zasebno.

5. GLAVNE TEORIJE

5.1. Teorija o samostalnim pjesmama

Autor ove teorije, njemački filolog Karl Lachmann jedan je od nasljednika Wolfa. On polazi od predodžbe o izvornom narodnom pjesništvu, te tvrdi da su epovi djelo više pjesnika iz različitih razdoblja, dok je za njihovo spajanje zaslužan neki nepoznati redaktor. Prema Lachmannu epovi su svoj konačni oblik dobili tek za vrijeme Pizistrata. Lachmann je iz Ilijade izlučio 16 samostalnih pjesama¹⁸, a nedostatke kompozicije, proturječnosti u radnji i metričke nepravilnosti objasnio je kao "šavove" koji imaju ulogu povezati pjesme, ali posjeduju manju književnu vrijednost od "izvornog" materijala. Svojom teorijom on potpuno odbacuje Homera kao tvorca epova, a njegovo ime poistovjećuje s kolektivnim imenom za narodne pjevače.

Inače, važno je napomenuti da je Lachmann na taj način najprije proučavao starogermanski ep "*Pjesme o Nibelunzima*", iz kojeg je izlučio 20 pjesama, a tek kasnije je svoju metodu počeo primjenjivati na Homera.

Nakon Lachmanna bilo je pokušaja da se na isti način podijeli i Odiseja, ali je njihov uspjeh bio neznatan. Lachmannova teorija jedna je od najradikalnijih, pa joj je i broj njegovih pristaša prilično malen.

5.2. Teorija o jezgri

Grecist Gottfried Hermann daje Homeru veću ulogu od Lachmanna, te smatra da je Homer spjevao Ilijadu od već postojećih, starijih predložaka. Takva Ilijada bila je zapravo jezgra, koja se kasnijim obradama i zahvatima na tekstu, te proširivanjima, mijenjala poprimivši na kraju današnji oblik. Dakle, prema Hermannu, Ilijada je sinteza triju slojeva koji čine današnji tekst: predhomerskog (predlošci kojima se Homer služio pri stvaranju epa), homerskog (ono što potječe upravo od Homera) i posthomerskog (promjene nakon Homera). Hermann te slojeve nije ni pokušavao izlučiti iz teksta, jer je bio mišljenja da su se oni raznim redakcijama stopili i da ih je nemoguće ponovo odijeliti.

Ova teorija je od samog početka imala velik broj pristaša. U Engleskoj ju je najviše zastupao George Grote, koji je jezgrom Ilijade proglasio 1, 8, i 11-15.

¹⁸ Isti pokušaj nalazimo kod Hermana Köchlyja: i on je iz Ilijade izlučio 16 pjesama, ali se njegov rad ne poklapa s Lachmannovim

pjevanje, dakle dijelove u kojima se pjeva o Ahilejevoj srdžbi. Ostala su pjevanja prema Groteu dodaci, a današnja Ilijada nastala je od prvobitne Ahileide. Grote je zaslužan što su ovu teoriju prihvatili i mnogi drugi ugledni engleski filolozi.

U Francuskoj se Hermannovom teorijom najviše bave Nikolaus Wecklein i Maurice Croiset. Dok Wecklein, obrnuto od Grotea, smatra da je prvo bila Ilijada, a tek onda nastala Ahileida (ep je ipak zadržao stari naslov), Croiset dijeli jezgru Ilijade na pripojene, spojene, razvojne i spojne pjesme.

August Fick je na osnovu Hermannove teorije došao do zaključka da su epovi prvobitno napisani na eolskom dijalektu, pa je pokušao rekonstruirati Prailijadu i Praodiseju (Bechtel je takvu "jezgru" od 3000 stihova čak preveo na eolski dijalekt). Fickova se teorija naziva još i eolskom.

5.3. Teorija o jedinstvu (unitarna teorija)

Unatoč velikom broju pristaša prethodnih teorija, s vremenom se javljaju i njihove prve kritike, odnosno tzv. unitarističke teorije. Jedna od njih je i teorija o prvobitnom jedinstvu, čiji je utemeljitelj Georg Wilhelm Nitzsch. Prema njegovom mišljenju obje je pjesme spjevao isti pjesnik (Homer) posluživši se pritom dvjema starijim samostalnim pjesmama. On tvrdi da u svim velikim epovima postoji temeljna etička ideja, poput Ahilejeve srdžbe u Ilijadi i uvrede Posjedona i objesti prosaca u Odiseji. Osim toga, Nitzsch smatra da oblik i opseg Ilijade i Odiseje ne bi trebali biti problem, jer su im slični i najstariji nama poznati ciklički epovi, koji su zamišljeni kao uvod i dopuna Ilijade i Odiseje.

Ova teorija nalazi mnoštvo pristaša prije svega u Francuskoj (koja je unitaristički opredijeljena), ali ni u Njemačkoj nije zanemarena. Jedan od glavnih njemačkih zastupnika bio je Engelbert Drerup, koji je još odlučniji od Nitzscha u svojoj borbi protiv analitičara. Drerup smatra da Ilijada i Odiseja nisu narodne pjesme, nego umjetnička ostvarenja nekog genijalnog stvaratelja. Njihova je jedina veza s narodnim u građi, ali se i njome pjesnik služi vrlo slobodno.

5.4. Teorija o kompilaciji

Teorija o kompilaciji odnosi se isključivo na kritiku Odiseje, a njezin autor je njemački filolog Adolf Kirchhoff. I on je poput Lachmanna, zamislio prvotnu jezgru Odiseje, ali njegova nije jedinstvena, nego se sastojala od dviju prapjesama, od kojih je jedna opisivala Odisejev povratak, a druga osvetu

proscima. Prva bi prema Kirchhoffu trebala obuhvaćati Odisejev boravak na Sheriji i povratak na Itaku (pjevanja 5-13.), a naziva se . Druga pjesma tzv. Nastavak (pjevanja 13-18.), a spjevao ju je naknadno neki pjesnik kao nastavak prvoj. Neki sastavljač spojio je ta dva dijela prije prve Olimpijade, dok je ta stara redakcija doživjela preradu i nadopunu pričom o Telemahu negdje oko 30. Olimpijade, čime ep dobiva konačni oblik.

Kirchhoffov rad proširio je uvelike Erich Bethe, samo je on Odiseju podijelio na tri dijela (1. Odisejeva lutanja i motiv Posejdonova gnjeva, 2. Odisejev povratak i osveta i 3. Telemahov put). Iz svakog od ova tri dijela Kirchhoff opet izvodi još nekoliko manjih, te na kraju ustvrđuje da je obrađivač, radeći više škarama nego perom, ipak obavio solidan posao, jer je stvorio zaokruženo i kompozicijski dotjerano djelo.

5.5. Teorija o jedinstvenoj pjesničkoj obradi

Ova se teorija javlja na početku 20. st. kod većeg broja filologa, a zastupa mišljenje da su Ilijada i Odiseja pjesničke obrade, napravljene prema starijim predlošcima u kojima su priče iz epova bile obrađene na cjelovit način. To se, međutim, dogodilo u vrijeme kada je razvoj epske poezije već podosta odmakao.

Jedan od najvatrenijih zagovaratelja ove teorije, Dietrich Müller, smatra da je ta dva djela sastavio neki genijalan pjesnik (a ne kakav "krpar"), dok za raniju građu tvrdi da su to zapravo bili dulji epovi, koje je sastavljač prilagodio svojoj zamisli, baš kao što je izmislio i cijelu priču o trojanskom ratu. U kasnijoj fazi Müller je pokušao raščlaniti epove koji su poslužili kao predložak, ali to ne smatram relevantnim za ovo poglavlje.

5.6. Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff

Ovaj njemački filolog zaslužuje vlastito poglavlje ne samo zbog prilično velikog doprinosa svjetskoj homerologiji, nego i iz čisto praktičnih razloga: osim što je za života mijenjao mišljenje, njegov se rad ne može u cijelosti svrstati ni u koju od gore navedenih teorija. U mladosti je zastupao teoriju o kompilaciji, dok je kasnije bio bliži teoriji o pjesničkoj obradi. No čini se da je ipak čitav život ostao vjeran u mladosti izrečenoj tezi o "slabo nadarenom pjesniku krparu" koji je sastavio Odiseju, čiju kritiku provodi zasebno od one Ilijade.

Wilamowitz tvrdi da je Homer živio na Hiju u 8. st. i preradio golem materijal svojih prethodnika, kao što će četvorica kasnijih prerađivača prepraviti njegov

rad. Dakle, Homer je po Wilamowitzu sredina razvojnog puta Ilijade¹⁹, čime se brišu zamjerke koje se javljaju kod ostalih teorija, koje Homera stavljaju na početak nastanka epa. U tekstu nalazi tri glavna sloja, koji su identični Hermannovima, a blizak je i Groteu, jer *Ahileidu* smatra ishodištem Ilijade. Homera kao pjesnika smatra genijalcem, a njegov doprinos epu nenadmašivim. Poznata je i njegova usporedba Ilijade sa starokršćanskom bazilikom, jer je unatoč raznolikim elementima u građi ipak jedinstvena. Wilamowitz Homeru (ne baš pretjerano objektivno) pripisuje 1-7, i 11-23. pjevanje, dok dio koji je nastao nakon Homera dijeli na četiri sloja, koja vjerojatno odgovaraju četvorici pretpostavljenih redaktora.

5.7. Parry-Lordova teorija

Milman Parry američki je znanstvenik, koji je proučavao Homera na temelju povijesno-komparativne metode. Definirajući epsku formulu kao "skup riječi koji se redovito upotrebljava pod istim metričkim uvjetima da se izrazi određena bitna ideja", Parry je zaključio da za jednu ideju postoji u pravilu samo jedan izraz, a stihovi se slažu prema utvrđenim pravilnim obrascima. Svoju tezu o mehaničkom karakteru usmenog slaganja stihova obogatio je detaljnom, gotovo matematičkom analizom odnosa metričke strukture i upotrebe formula u homerskim tekstovima. Uzorak teksta odabirao je nasumce, a posebno se bavio i stalnim stihovima (npr. upotreba imena nakon stalne formule "njemu odgovoriuši reče" i sl.). Također je na metričkom planu proučavao i homerske epitete, te zaključio da za svaki od važnijih likova Ilijade i Odiseje postoji po jedna sintagma (ime + stajajući pridjev) koja popunjava sva važnija mjesta u stihu. Drugim riječima, pjesnik za određeni lik upotrebljava na početku stiha uvijek jednu sintagmu, u sredini stiha drugu itd. ovisno o tome što mu treba. Parry je u tom smislu sastavio tabelu za 18 najspominjanijih likova oba epa i naišao na potvrdu svoje teze. Za svaki lik odlučio je u tekstu naći sintagmu za svako od tri najčešća mjesta u stihu. Od moguće 54 sintagme pronašao je začuđujućih 47, dok je broj pravih metričkih dubleta sveden na minimum (samo 9). Slična je istraživanja provodio i na drugim velikim svjetskim epovima. Svojom je metodom pokušao otkriti tehniku pjevača epske usmene poezije i time objasniti nastanak homerskih epova, kao i nepravilnosti što ih u njima nalazimo.

Nakon poznanstva s Matijom Murkom (upoznaje ga u Parizu na obrani svoje doktorske disertacije), Parry se počimje zanimati za južnoslavensku poeziju,

¹⁹ Prema Wilamowitzu Ilijada je kao cjelovito djelo nastala u Joniji u 8. st.pr.Kr.

što će njega i njegovu obitelj dovesti u Dubrovnik, odakle će odlaziti u unutrašnjost i sistematski bilježiti, proučavati i snimati neke najvažnije južnoslavenske epske pjesnike. Stoga je njegov rad od neprocjenjive vrijednosti za objavljivanje, sistematiziranje i popularizaciju epske junačke poezije naših krajeva. Parry je podatke dobivene na terenu uspoređivao s Homerom, te dokazao mogućnost usmenog nastajanja epa veličine Ilijade i Odiseje.

Nakon Parryjeve prerane smrti, objavljivanje njegovih radova, te nastavak istraživanja (znanstvenih i terenskih) preuzima njegov prijatelj i suradnik A.B.Lord.

Parry-Lordova teorija, potpomognuta općom euforijom nakon povijesnih lingvističkih otkrića de Saussurea, naišla je na gotovo jednoglasno odobravanje. Kao da se neko vrijeme mislilo da je homersko pitanje napokon riješeno. Usporedba Homera sa živućim južnoslavenskim epičarima bila je opće prihvaćena, a na mnogim svjetski uglednim sveučilištima otvara se katedra "Homer i južnoslavensko pjesništvo" za studente klasične filologije. No pedesetih godina javlja se prva kritika, a na nova se otkrića gleda razumnije. Prva kritika otvara i nove (dosad još neiskorištene) mogućnosti pokušaja pronalaženja nekog drugog, suvremenog rješenja ovog problema.

6. OSOBITOSTI USMENO EGPA I PROBLEMI PREVOĐENJA

6.1. Usmeni ep

Četiri su osnovne osobine usmenog epa: *epski junak*, *epska radnja*, *epska tehnika* i *epski svijet*. Epski je junak najznačajnija osobina epa, jer vrlo često čitatelj ne pamti razvoj radnje, nego postupke i osobine glavnog lika. Velik broj epova već u naslovu nosi ime svojeg junaka. On mora biti prije svega snažan nadčovjek sjajnog podrijetla, odlučan i markantan. Njegova se slava i zasluga najčešće uvećavaju, te se cijeli lik pretvara u simbol. Epska radnja je jednostavna, ali jasna i od velike važnosti za cijeli narod ili epohu. Glavna tema epa zamjenjuje sve sporedne, a sudbina se ne skriva, već ju je lako naslutiti. Epske tehnika je okarakterizirana objektivnim pripovijedanjem u 3. licu. Pripovijedanje je opširno, bez žurbe (usporava se raznim sredstvima retardacije), a stil uzvišen, svečan i formalan, bez kolokvijalnog govora. Važna je i simbolika brojeva, formule, stajaci pridjevi, ponavljanje i poredbe. Usmeni ep podijeljen je na epizode, a najčešće počinje "in medias res", što je samo prividno, jer se autor kasnije retrospekcijom vrlo često vraća u prošlost. Epski svijet je nepregledan,

uzdignut od svakodnevnice, a u središtu stoji jedan ili više bogova, koji utječu na ljude. Pritom se uz pomoć sudbine (na koju ne možemo utjecati) prenosi neka etička poruka epa.

6.2. Problemi prevođenja i glavni prijevodi kod nas

Kada se bavimo problematikom konkretno homerskih prijevoda, zasigurno najveću prepreku nalazimo pri transformiranju katalektičkog daktilskog heksametra u pseudoheksametar, čije se stope temelje na akcentualnom sustavu. Naime, većina hrvatskih riječi ima više od tri sloga, a dozvoljava samo jedan naglasak, što ne odgovara standardima izvornog stiha. Poseban problem predstavlja prelaženje naglasaka s jedne riječi na drugu, kao i još uvijek ne potpuno riješen sustav naglašavanja. Neki se pak prevodioci pokušavaju toliko držati zadanih antičkih pravila, da čak provode pravilo "vocalis ante vocalem brevis" (kao i pravila o duženju vokala) pri prijevodima na hrvatski jezik, što nerijetko dovodi do apsurdna. Cezure su već davno zanemarene; gotovo ih je nemoguće poštivati.

Zanemarimo li metričke, ostaju nam ne manje važni problemi prijevoda stalnih epiteta, formula, poredbi i ponavljanja, kao i još uvijek neriješen problem prevođenja imena. Nekada su se imena (po uzoru na velike svjetske jezike) prevodila u nominativu singulara grčkog (ili latinskog) jezika, na što još uvijek nalazimo kod starijih ili naknadno (nepotpuno) prerađenih prijevoda. S obzirom na to da hrvatski jezik zahtijeva dekliniranje pomoću nastavaka (a ne člana, kao npr. u njemačkom), s vremenom se prešlo na prijevode izvedene iz osnove riječi (od genitivnog oblika odbaci se nastavak), ali se ni to pravilo ne provodi dosljedno, a veliki broj iznimaka uvelike otežava rad. Što se pak ponavljanja i formula tiče, mnogi naši prevodioci ne posvećuju tome dovoljno pažnje, pa ne prevode dosljedno, čime se gubi na autentičnosti.

U Hrvatskoj postoji nekoliko značajnih (iako jezično već pomalo zastarjelih) prijevoda, u kojima je, čini se, dostignut maksimum koji struktura hrvatskog jezika dozvoljava. Ovdje prije svega mislim na Maretićeve prijevode *Ilijade* i *Odiseje* (te kasnije Ivšičeve redakcije), koji su postali standardom i zasjenili ostale, uglavnom fragmentarne prijevode.

7. ZAKLJUČAK

Homersko pitanje opširan je i nerješiv problem. Rješavali su ga mnogi, ali umjesto rješenja dolazilo se do novih nepoznanica. Mnoštvo teorija odaje nemoć da išta sa sigurnošću tvrdimo. Uz to, vrijeme je stalan neprijatelj, što više odmiče sve smo dalji iskonu, a bliži naslućivanju. Tko zna, možda je neki sretnik već našao pravi put, uhvatio komadić istine, no volja bogova nije htjela da ju prepoznamo, pa stoga još uvijek lutamo.

Lijepo je čitati Homera. Još je ljepše vjerovati u njega, njegov svijet i junake, svu romantiku i čari koje nam nude. Ali ono što me najviše veseli jest sposobnost čovjeka da istražuje, razmišlja, kritički promatra, dokučuje nepoznato i bori se unatoč porazu. A u tom smislu homersko je pitanje nepresušno blago izazova.

BIBLIOGRAFIJA

- Dukat Zdeslav, *Homersko pitanje*, Globus, Zagreb, 1988.g.
- Bannert Herbert, *Homer, rororo Bildmonographien*, Hamburg 1992.g.
- Lesky Albin, *Geschichte der griechischen Literatur*, dtv, München, 1993.g.
- Sabadoš, Sironić, Zmajlović, *Anthologia Graeca*, Školska knjiga, Zagreb, 1980. i 1987.g.
- Grupa autora, *Der kleine Pauly, Lexicon der Antike*, dtv, München, 1979.g.
- Hunger Herbert, *Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, Verlag Brüder Hollinek, Wien, 1988.g.
- Grupa autora, *Leksikon antičkih autora*, Latina & Graeca i Matica hrvatska, Zagreb, 1996.g.
- Solar Milivoj, *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1994.g.
- Aristotel, *Poetika* (preveo Miloš N. Đurić), Beograd, 1966.g.
- Homer, *Ilias*, Dindorf-Hentze, Lipsiae, 1939.g.
- Homer, *Ilias*, (A. Th. Christ), Verlag von F. Tempsky, Wien, 1920.g.
- Homer, *Iliads-Kommentar*, Verlag Aschendorff, Münster, 1991.g.
- Homer, *Ilias-Wortkunde* zu I, (dr. W. Kraus), Verlag Hölder-Pichler-Tempsky, Wien
- Homer, *Ilijada*, (preveo Tomo Maretić), Matica hrvatska-Zora, Zagreb, 1965.g.
- Homer, *Ilijada*, (preveo Tomo Maretić, redakcija Stjepan Ivšić), Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1987.g.
- Homer, *Odyssea*, Dindorf-Hentze, Lipsiae, 1938.g.
- Homer, *Odiseja* (preveo Tomo Maretić, redakcija Stjepan Ivšić), Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1987.g.